

• РЕТРОРОМАН •

ВАСИЛЬ ДОБРЯНСЬКИЙ

УБИЙ МЕНЕ,
КОЛИ Я УПАДУ

НОТАТКИ ПРО ПАЛЯЮЧУ ЄВРОПУ

Харків
«ФОЛІО»
2023

Пролог

ТАЄМНИЧІ ВІЗИТЕРИ

Яма, в якій сховалося місто, почала світліти. Рідкий молочний посвіт потік з неба на монастир кармелітів, вихопивши з темряви купол і хрест на високому шпилі, полився всередину храму на папські корони Бердичівської Богоматері, побілив води Гнилоп'яті, розворушив легкий туманець на луках. Саме в той лякливий світанковий час в'їхала в Бердичів дивна карета з розфарбованими дверима, з візниками й слугами в білих бантах. Візники на козлах тихенько поганяли четвірку коней, блукаючи вулицями поміж церквами і ярмарковими площами. Три застигли фігури слуг позаду стояли, мов дерев'яні ступи. Спали на ходу, намертво вчепившись у скоби.

Нарешті карета вибралася з полону храмів, шинків, кравецьких майстерень, крамниць, кушнірських цехів і покотилася донизу, у тихий і сонний видолинок, куди ще не дістався світанок. Тут, на Кайзлях, серед садів і охайних будиночків, де жили торговці, іноземні купці й меценаси¹, міські урядовці й шляхта, карета зупинилася біля критої бляхою хати з ганком. На східцях сидів рудий кіт, позирав на схід й умивався.

---

¹ Меценас (заст.) — адвокат, оборонець у суді, юрист, який надає послуги.

Лакеї стрепенулися й позіскакували з підніжок. Отримали з екіпажу наказ і рушили на подвір'я, злякавши kota. Передній заграмав у двері, мов на пожежу. Будинок здригнувся від голосного гупання. Сон утік на горище, продріботівши пташиними ніжками по жерсті. У вікні спалахнула свічка. Від її світла ранкова сутінь загусла. Потім передсвіти зникли. Шиби стемніли. Стукнув засув, і на порозі постав у білому чепчику й халаті, наспіх зав'язаному перекрученим поясом, адвокат Здеслав Шутка.

Із сіней вирвався запах сіна, яким були застелені підлоги. На повнявому зі сну обличччі адвоката застигла маска стомленого чоловіка, якому не дають спокою ні вдень, ні вночі. Уже звик до всього. Тож чекав термінових прохань. Таких термінових, що просто не можна відкласти. Це його профіль. За терміновість меценас Шутка брав додаткову плату.

Нагорі, за ворітьми, хряснули дверцята карети. Коні зазеленчали вуздечками. У двір зайшли два чоловіки. Один високий, широкоплечий, дужий, у формі уланського полковника. Його тінь, якби така була на світанні, закрила б собою пів подвір'я. А перед ним — панок... низенький, опецькуватий, у гаптованому золотом каптані. Він котився до ґанку, чеберяв ніжками, неначе справді дуже поспішав. Слуги розступилися перед обома, даючи прохід.

Здеслав Шутка стер долонею з обличчя сонливість і з цікавістю позирнув на гостей. Він прокинувся й набрав діловито-ображеного вигляду. Торг завжди доречний. А тут підняли з постелі, коли сон наймиліший. «Оцих справді приперло, — звично оцінив вагу клієнтів. — Поспішають. Нумо, гарно почнемо новий день...»

— Доброго раночку! — першим привітався. — Шановне панство! Невже не можна було зо дві години почекаати? Я зі сну погано тямлю...

— Меценас Шутка? — пропустив мимо вух його запитання опецькуватий. — Вас рекомендували як знану людину, яка багато не питає. Це правда?..

Полковник темним силуетом стояв за його спиною. Здавалося, офіцера не цікавила розмова. І опинився він тут випадково. А думками витав десь далеко.

— Моя Краківська диплома — найкраща тому порука, — поважно відповів адвокат. — Мене знають у Бердичеві, Махновці, Житомирі, Ляйпцігу й Парижі... Ой, де тільки не знають! — махнув пухкенькою рукою. — Тільки зі мною мають справу османці й литвини. Бояри з Валахії. Московіти з глибинки... Усі, кому важко, біжать до меценаса Шутки. Він завжди допоможе...

— Нам не важко! — обірвав його похвальбу низькорослий пан. — Нам треба оформити угоду.

Він сопів, ніби щойно забрався на гору. Мабуть, подих збивав тугий живіт, що випинався з-під каптана. Але в його продику вчувався твердий і нестерпний, свавільний характер.

— Так-так, — охоче підтвердив Здеслав. — Увесь Бердичів стоїть на одній великій угоді. І фундаментом тої угоди служать чесні та порядні меценаси. Що вас, люб'язні добродії, привело до мене в таку ранню годину?

— Нам необхідний папір, — промовив добродій у гаптованому каптані. Потім повернувся до полковника, глянув на нього й продовжив. — Це делікатна справа. Чи клянетесь ви про неї мовчати?

— Клянусь, ваша честь, — підняв руку, немов у суді, адвокат, чекаючи продовження.

— Ваш папір мусить засвідчити мою власність... — підбрав слова панок, зморщивши чоло, — на його життя!..

Рішуче тицьнув вказівним пальцем на полковника, який ще не промовив і слова. Слухняно стояв, віддавшись на волю того, хто його сюди привіз. Тільки вогонь зламаної честі час від часу спалахував у непокірних очах. У тілі мав силу, яка йому вже не належала.

— Е-е-е... Не зрозумів, — кліпнув рудими, як у kota, віями невиспаний меценас. — Ви, мій паночку, мабуть, неправильно висловилися.

— Що тут не зрозумілого? — визвірівся на нього чоловік, який звук до послуху. — Вельмишановний пан полковник поставив на кін своє життя. У карти. І програв. Я хочу цей акт оформити документально.

— Але ж це неможливо! — вигукнув Здеслав, усе ще намагаючись зрозуміти, чи з ним не жартують. — Такого в законах ані Речі Посполитої, ані Російської імперії нема.

— До сраки закони! — вибухнув гість. — Нам потрібен ваш папір. І ваш підпис. Усе інше — слово полковника. І мое теж слово...

Останню фразу вимовив з притиском, показуючи, що його слово тут найважливіше. А може, не тільки тут. Такої коляски в Бердичеві ні в кого нема. І мовчазних слуг з білими бантами на шиях. Вони цими бантами можуть зламати карк і задушити, як тільки господар накаже.

Меценасу побігли по спині ранкові колючі мурашки. Він щільніше затягнув пояс на атласному халаті.

— Е-е-е... Перепрошую, панове, — пробелькотів, зіщулюючись. — Може б ми перенесли цю розмову на білий день?

— Ні! Вже і тут, — примхливо наполог пан, що виграв чуже життя. — Ось вам завдаток. — Тицьнув у руку адвоката золотий дукат.

Здеслав скривився, ніби його образили.

— Мало? — зрозумів його вираз владний гість. — Натє ще одну монету. Тільки поквартєся! Сонцє сходить.

— Вельмишановні добродії, я розгублений, — надувся Шутка, міркуючи, як вчинити. — Ви мене застали зненацька. Вчора, як на зло, трапився напад подагри. А сьогодні геть зовсім не маю сил.

Платили гарно, але не зрозуміло, за що. Такого правочину — записати в борг чуже життя — не зустрів. Чекав будь-якої каверзи, на яку здатна підступна бердичівська людність. У торгівлі головне правило — не продешевити. Підозрював, що панів хтось підіслав з метою провокації. Занадто багато мав ворогів, щоб легковажити.

— Тоді ми поїдемо до іншого меценаса, — вправно відібрав у нього важкі монети панок.

Полковник стєнув широкими плєчима. Йому не сподобалося завершення розмови. А їхати далі не хотів.

«Зараз дістане шаблю й усіх посіче», — зсугулився зі страху адвокат.

— Ой, падку, мій падку! За що ж мені таке лихо? — вигукнув і м'якими пальцями так само вправно вибрав з долоні гостя золоті дукати. — Заходьте, будь ласка, до господи...

Від воріт почулося дзєнькання вуздєчок. Коні з дороги стомилися. Чи хотіли їсти...

Частина перша

УПИР НА КОНОПЛЯНІЙ МОТУЗЦІ

1

Увечері, злякавшись темряви або лиса, поміж вербами й очеретами затріпали крильми й розкричалися дикі гуси. Того ніхто не почув на великому подвір'ї військового¹ і маршалка² Махновського повіту Богуслава Гловацького, де лунав галас, немов на контрактовому базарі у Києві. У середу, 3 липня 1811 року, пополудні до маєтку Гловацьких з'їжджа-

---

¹ В о й с ь к и й — почесна посада в Речі Посполитій, на яку обиралися шляхтичі старшого віку, що користувалися повагою і мали бездоганну репутацію. Войські опікувалися сім'ями шляхтичів, коли ті відправлялися на військові збори.

² М а р ш а л о к — зверхник повітового сеймику, обраний шляхтою зі свого середовища. Вів родовідні книги, слідкував за моральним обличчям місцевої знаті, опікувався німечинами, бідними і сиротами із загородової або околичної, здебільшого безземельної, шляхти, вирішував конфлікти в межах своєї верстви.

лася шляхта з усіх околиць. Завтра, у день святого Юзефа Кадасанте, з досвітку починалося полювання на пернатих птахів: дрохв, коровайок, косарів, рябок, качок, пірникоз, глухарів, тетеруків, бекасів, безліч яких водилося в безкраїх плавнях навколо Гнилоп'яті, Безіменної та в сімнадцяти ставах біля маєтку маршалка. Так уклалося з дідівських часів — 4 липня схід сонця зустрічали мисливським ріжком і гавкотом псів.

Богуслав Гловацький з гербу Шалава походив по мечу¹ з славного роду Ледухівських, по куделі² — з роду Францішека Шембека, каштеляна Кам'янця-Подільського. Після смерті Прота Потоцького, який залишив купу боргів і величезну чергу кредиторів, Гловацький роками скаржився в махновську кредитову комісію, довго претендував на ключ Махновський (місто, 13 сіл), але програв усі судові змагання з родичами. На втіху шляхта вкотре обрала його маршалком повіту. І це було правильне рішення, бо старий Богуслав, хоч не мав великої грамоти, умів приймати розумні й об'єктивні присуди. Іноді здавалося, що він безхарактерний і м'який, уникає конфліктів, розгублено приглядається до ситуації, дехто навіть бісився з такої позиції, але, зрештою, сивий шляхтич казав своє останнє слово. І воно, на диво, мирило всіх. Виголошуючи промову, маршалок трусив вусами, ніби насміхався з панства. «Абисьте знали, з ким маєте справу», — говорив його бундючний вигляд.

Дай йому шаблю в руки — скочить на коня і поведе за собою сотню надвірних козаків, яких тримав у маєтку задля войовничості. От тільки куди поведе, того не знав Німа-

¹ По мечу — по батьківській лінії.

² По куделі — по материній лінії.

ні. У червні 1807 року на плоту посеред тієї річки, з урочистостями, що дивували обидві сторони, Наполеон підписав з Олександром I Тільзитський мирний договір. Однак Росія не схотіла блокувати торговий флот Британії, чим дуже розгнівала Бонапарта. Він виношував плани розпочати другу польську війну. Саме так називав військову кампанію, до якої готувався. Розмовляючи у вузькому товаристві, Богуслав Гловацький піднімав палець догори, наголошуючи на значенні цього терміну: друга польська війна. Після першої її підписання угоди на Німані відродився клаптик Речі Посполитої — Варшавське герцогство. А після другого наполеонівського походу на схід знову постане велика польська держава від моря до моря. У цьому зміст назви «друга польська війна».

Наполеон умів влучно визначатися зі своїми пріоритетами. «Бог зі мною, а я з вами, поляки!». Це гріло душу багатьом шляхтичам, які пам'ятали колишню велич. Проте вони не знали ще одного вислову французького завойовника: «Найпевніший спосіб дотримати слова — не давати його». Він нікому нічого не обіцяв твердо. І полякам також.

Спостережливі пани вслід за маршалком Гловацьким ховали авгурові посмішки у вуса. Старий хитрун ніколи поспіхом не клав власне слово на терези, щоб показати свою справжню вагу. Тим паче, свої наміри. Розважливість — понад усе. І обачність. Дотримувався заповіді бердичівських торгашів: «Перед тим, як оголосити свою пропозицію, дізнайся про її ціну». Тішив самолюбство козацьким кошом, забувши, як тримати в руці шаблю. Давно поважчав, аж надміру, немов ховав під сорочкою перед собою клумак із зерном, закрив шию другим підборіддям, а в стремена сі-

дав з ослінчика, з потугами вмоцуючись у сідлі. Шамбелян¹ Магас, який ходив за ним тінню, ледве випихав його могутню дупу на коня. Богуслав смикав за вуздечку, показуючи, що колишня міць із ним і він готовий до походу. Сопів, мов ковальський міх, що не може роздути вогонь. Червоні сап'янові чоботи боляче били острогами кониська під ребра. Гнідий рисак Татарин, звиклий до волі і доброго корму, прогнувшись спиною, ображено фуркав і пряв вухами. «Навіщо господар знущається?» — читалося в його великих сливових очах.

Театральність і облуду Гловацького підкреслював один незаперчний факт. Маєток чекав візиту київського військового губернатора Михаїла Милорадовича. Тут бував і його попередник Михаїл Голенищев-Кутузов, з яким махновського маршалка зв'язувала давня дружба. Щоправда, генерал від інфантерії лише одного разу навідався, на Варфоломія, в середині серпня 1807 року, постріляв молодих вовків, попив кримської мадери, яку приберігав у підвалах для дорогих гостей завбачливий господар, по смакував смаженими в часниковому соусі в'юнами, покупався у чистій воді на піщаній обмілині Гнилоп'яті і сказав, що заздрить старому Богуславу, який живе в своє задоволення. Через день помчав у супроводі двох десятків гусар до Києва, гнаний державним обов'язком. Але цим візитом підкреслив суспільну вагу свого приятеля з Махновки.

У російсько-турецькій кампанії 1787 року Богуслав Гловацький разом із кількома шляхтичами, що мали українську кров, провели успішні переговори із задунайськими

---

¹ Камергер, придворний чин, ад'ютант, слуга.

козаками, які поспішали на підмогу османам. Внаслідок таємних оборудок і високого дозволу російського трону брати-задунайці заклали військовий кіш (Васильківську Січ) на Кінбурнському півострові між Чорним морем і Дніпровсько-Бузьким лиманом. Отаманом обрали Сидора Білого, суддею — Антона Головатого, проголосували за три десятки курінних отаманів. Підполковник Гловацький снував із депешами поміж генерал-майором Кутузовим, який мав доступ до імператорського двору, і новонаверненими січовиками.

Суворов умів воювати, його підлеглий Кутузов — інтригувати. Спершу підлестився до фаворита Катерини — молодого Платона Зубова. Щоранку приходив до нього, щоб приготувати каву за «турецьким» рецептом. Потім, зачекавши у приймальні, вносив каву Платону у спальню. Навіть придворні відчували огиду до «кавника» Кутузова. Зате в результаті цих старань підлесника призначають головнокомандувачем сухопутних військ, флотом і фортецями у Фінляндії, а також директором Сухопутного шляхетського кадетського корпусу. Кадети його ненавиділи. Вслід за каретою Кутузова кричали: «Кавник!», «Негідник, хвіст Зубова!». Попри те, директор встиг вигідно продати частину казенної землі, що належала корпусу. Він був настільки безпринципний, що користувався приятнню Катерини Другої і Павла Першого, які ворогували між собою. Імператриця щодня вислуховувала його лестощі, аби покращити собі настрої. Дивовижно, але Кутузов вечеряв із обома монархами в останній вечір перед їхніми кончинами.

Недарма Наполеон згодом назвав сліпого на праве око полководця хитрим лисом із півночі. Завдяки злагодженим діям російських військ і козаків турки потерпіли трощу на

морі й на суші. А «хитрий лис із півночі» незабаром завдав розгромної поразки польським повстанцям Тадеуша Костюшка. Шляхта розділилася на «pro» і «contra». Богуслав Гловацький відчув, що Речі Посполитій настав кінець. Він почав підбирати слова, щоб висловити свою думку. Згодом полководця-«кавника» Кутузова імператор Олександр I призначив військовим губернатором Києва. Це, власне, й визначило позицію маршалка, який старів. Давні добрі стосунки поміж ними не зіпсувалися. Шляхта охоче шанувала силу й пристосовувалася до неї.

Передаючи владу у малоросійській губернії Михайлу Милорадовичу, Кутузов водночас залишив йому у столі список друзів серед шляхти, що мала вирішальний вплив на суспільний стан. Богуслав Гловацький там був у першому десятку. Як і його попередник — посол Великого сейму, брацлавський війський Ян-Непомуцен Хоецький, який після Махновки перебрався у Васильків. Колись Ян-Непомуцен протистояв московській експансії. Його знаменитий вислів «Ruble wygryzają talary dla upodlenia serc Polaków» — «Рублі вигризують талери, щоб зневажити серця поляків» — запав багатом шляхтичам у душу. Але після розпаду Речі Посполитої Хоецький першим кинувся на службу до завоєвника. Тричі обирався маршалком Махновського повіту. Це накладало певні зобов'язання на Богуслава Гловацького. Принаймні, він мусив маневрувати поміж тими, хто мав пам'ять, і тими, хто її втратив.

Ядвіга, дружина старого маршалка, років на двадцять молодша за чоловіка, сиділа суфлером за його спиною, не вказуючи свою роль перед чужими людьми, тихо й наполегливо керувала великим господарством Гловацьких. П'ять сіл і з десяток хуторів, складувний цех, залізоплавильна піч, ви-

нокурня, тартак¹, столярня, кілька короварень, сімнадцять ставів, рибальський промисел, півтори тисячі моргів² поля, зо двісті волоків³ горіхового, дубового і соснового лісу, десятки волоків плавнів і боліт, де водилися звірина й птаство, вимагали постійного догляду. А ще ж стаї коней і собак! У всіх коней — окреме стійло і жолоб із червоного каменю. Хвалькуватий господар хотів поставити кожному дзеркало, щоб тварини любувалися собою. Але доньки вмовили батька не робити публіки перед людьми, поки вони не повиходили заміж. Тож замовив збрую, шиту золотою ниткою. Шкіряні сідла м'які, немов подушки, набиті овечою вовною. Хорти охайні, пронумеровані, з іменами на ошийниках. А ще ж прогодуй та утримай ту глоту козаків і домашньої челяді, постійних гостей, через яких не закривалася брама каретного двору. Чужинці, шпацируючи, ревізували їхні шпихліри⁴ й сунули носа скрізь, куди не просили, щоб мати згодом що обговорювати.

Усе це вимагало пильної уваги, оскільки управителі нерідко зазирали у газдівську кишеню. Така людська натура. І нема на те ради.

Богуслав пасталакав і гуляв, викликаючи тихе ремство дружини. Він вважав себе уродзоним, кровним шляхтичем, а не «доробкевичем», який досягнув свого статусу важкою працею і гендлем. Не терпів неподобства. Прадід по материній лінії каштелян латинського костелу в Тульчині Сявко Бурдейний, забруднивши мізинець власним лайном, відру-

---

¹ Лісопилка.

² М о р г — міра орної землі, що складала приблизно 0,56 га.

³ В о л о к а — міра землі, що становила 30 моргів (приблизно 16,8 га).

⁴ Ш п и х л і р — комора, склад запасів.

бав його мечем. Гарний жест для маршалка Гловацького вжив усе. Постійно кликав сусідів на бали, полювання або рибальство. Чи просто так погостювати, щоб весело провести час. Виписав двадцять п'ять пруських музикантів, які повсякчас дудили у свої дудки, аж у Ядвіги голова тріскалася. Приютив юного торбана¹ і витію Влодка Шумила, одинака з сім'ї русинів — людей важкої голови, які згоріли, п'яні, в пожежі. Хлопець ходив між церквами, жебракуючи. Співав, складав на замовлення вірші і декламував. Богуслав послав його на науку в пансіон княгині Варвари Василівни Голіциної, рідної сестри Олександри Василівни Браницької із сім'ї Енгельгардт, котра вийшла заміж за великого гетьмана коронного Ксаверія Браницького. Після смерті свого дядька Григорія Потьомкіна сестри посварилися й не спілкувалися. Олександра розкошувала в Білій Церкві — родовому місті свого чоловіка. Варвара претендувала на більший спадок. Але не отримала. У селі Козацькому Голіцини утримували бурсу-пансіон на двадцять персон. Учні оволодівали в ній Законом Божим, російською мовою, латиною, арифметикою, геометрією, філософією, історією, географією, музикою, малюванням і поетикою. Княгиня Голіцина з обуренням відкинула пропозицію маршалка Гловацького прийняти на науку хлопчину без родословної. Заручившись підтримкою обер-коменданта Києво-Печерської фортеці Філіпа Вігеля, старий шляхтич заплатив княгині достойну ціну — півтори тисячі срібних елизаветських рублів за рік навчання. Причому на три роки наперед. І цей аргумент виявився дуже переконливим.

---

¹ Т о р б а н — народний струнний інструмент (30—40 струн). Музиканта здебільшого також називали торбаном.

Зміст

<i>Пролог. Таємничі візитери</i>	4
<i>Частина перша. Упир на конопляній мотузці</i>	9
<i>Частина друга. Корчма «Чотири дзвони»</i>	107
<i>Частина третя. Подільська пожежа</i>	261
Замість епілогу.....	379
P. S.	381